

УДК 130.2

*Шевченко М. І.,
кандидат культурології, старший викладач
Київського національного університету культури і мистецтв*

СПЕЦИФІКА ВІДОБРАЖЕННЯ ПРИРОДНО-КЛІМАТИЧНИХ УМОВ У ТРАДИЦІЙНІЙ ПОБУТОВІЙ КУЛЬТУРІ УКРАЇНЦІВ

У статті розглянуто традиційну побутову діяльність, матеріальну й духовну культуру українців у взаємодії з довкіллям, здійснено порівняльний аналіз окремих елементів традиційно-побутової культури українців, росіян, білорусів, зроблено висновок, що головним концептом мислення українців та об'єктом аграрної магії була земля, а основним призначенням календарних обрядів – підтримання гармонійних відносин із навколишнім середовищем.

Ключові слова: обряд, свято, побутова культура, язичництво, вірування.

В статье рассмотрена традиционная бытовая деятельность, материальная и духовная культура украинцев во взаимодействии с окружающей средой, осуществлен сравнительный анализ отдельных элементов традиционной бытовой культуры украинцев, россиян, белорусов, сделан вывод, что главным концептом мышления украинцев и объектом аграрной магии была земля, а основным назначением календарных обрядов – поддержание гармоничных отношений с окружающей средой.

Ключевые слова: обряд, праздник, бытовая культура, язычество, верования.

The article deals with the traditional household activities, material and spiritual culture of Ukrainians in the interaction with the environment, the comparative analysis of individual elements of traditional everyday culture of Ukrainians, Russians, Belarusians, concluded that the main concept of thinking Ukrainians and the object of agrarian magic was the land, and the main purpose of calendar rites - to maintain a harmonious relationship with the environment.

Key words: ritual, celebration, everyday culture, paganism, beliefs.

Традиційна побутова діяльність є невід'ємною складовою від матеріальної та духовної культури. У їх поєднанні відображається ставлення етносу до природного середовища. Саме тому світ традиційно-побутової культури і світ природи розглядаються нині дослідниками як взаємозалежні. Вивчення специфіки взаємодії з довкіллям у традиційно-побутовій культурі українців забезпечує поглиблення розуміння її цінності, збагачення усвідомлення її еволюції. Це, у свою чергу, сприятиме вирішенню ряду гострих проблем сьогодення, серед яких екологічна криза і системна криза культури.

Різні аспекти впливу природного середовища на формування характерних ознак матеріальної культури розкрито у працях українських і зарубіжних дослідників:

М. Маркевича [18, с. 1–85], Ф. Вовка [6], І. Крип'якевича [14, с. 6–15], Л. Артюх [1], В. Болтаровича [4], В. Борисенко [5, с. 19–26], В. Жайворонка [10], Г. Лозко [16], Т. Лупія [17], А. Данилова [8], М. Білана і Г. Стельмащука [3], Б. Єгорова [9, с. 13–392] та ін. Загалом українські етнографи і фольклористи ХІХ – поч. ХХ ст. нагромадили багатий емпіричний матеріал, який переконує, що традиційно-побутова культура українського народу формувалася у тісній взаємодії з природним середовищем і відображала його специфіку. На цей час наукове осмислення цієї взаємодії досягло значних успіхів. Однак, попри те, що в багатьох дореволюційних і сучасних працях з питань традиційно-побутової культури українців виявляються різні аспекти впливу природного середовища на формування її специфічних ознак, досі є лише незначна кількість спеціальних праць, присвячених цій темі. Тому, зважаючи на визнання багатьма дослідниками важливості доквілля як формо- і змістотворчого чинника дослідження культури, актуальним є з'ясування специфіки відображення природно-кліматичних умов у традиційній побутовій культурі українців.

Одним із визначальних чинників формування характерних ознак матеріальної культури є природне середовище. Як і будь-яка інша підсистема, матеріальна культура є «механізмом адаптації суспільства до умов природного й соціального середовища його існування» [19, с. 6]. Адаптація матеріальної культури до умов доквілля відіграла, насамперед, у докапіталістичних суспільствах, визначну роль, однак не однакову в різних галузях. Так, природне середовище найбільше впливало на знаряддя праці у сільському господарстві, тому зони поширення їхніх типів співпадають більше з типами ґрунтів і зонами рослинності, ніж з етнічними кордонами. Значною мірою від кліматичних умов та від наявності того чи іншого будівельного матеріалу залежить і традиційне житло: «...неоднакові етнічні традиції часто зумовлюють відмінності у характері житла різних етносів, які живуть на тій самій території (українська глинобитна хата й російська дерев'яна «ізба») у степовій зоні Східної Європи...» [19, с. 11]. «Та сама територія» неозорої степової зони Східної Європи має, звичайно, характерні відмінності (української чорноземлі степи й російське нечорнозем'я), однак, саме етнічні традиції були вирішальним фактором, який визначив характер традиційного житла українців і росіян на суміжних територіях у ХІХ ст.

Забудова українських сільських поселень характеризувалася довільним взаємним розташуванням господарських споруд і хат, підпорядковуючись лише особливостям рельєфу та господарським уподобанням господаря. Це надавало українським селам оспіваної поетами мальовничості, створювало враження органічної єдності з доквіллям. Мальовничість українських сіл, які потопали в зелені садків, створювали не завжди адекватне враження мирного достатку. В. Скуратівський у праці «Русалії» називає «родовідне обійстя» «міні-фортецею матеріальної і духовної культури» українців, завдяки якому створювався «індивідуальний мікросвіт родини, нації в цілому» [20].

До традиційного обійстя (дворища), крім хати і споруд господарського призначення, криниці та пасіки, належав садок, який був ніби продовженням штучно створеного хатнього простору, символом окультуреної природи. Садок біля хати, крім функцій матеріального життєзабезпечення та задоволення естетичних потреб, був ще й важливим оберегом. Він повинен був охороняти оселю від злих духів, тому, поряд із

вишнями, черешнями, сливами, яблунями, грушами, горіхами та іншими фруктовими деревами росли калина, бузок, дика троянда та квіти, зокрема, мальви, мак-видюк, васильки та ін. Як стверджує В. Скуратівський, «усі «чисті» дерева, крім бузини, відтягували негативну енергію. Тому часто-густо бабусі й шептухи «зливали вроки» (воду) на фруктові дерева, відсилали «силу дурного ока» на сухе гілля. Вважалося, якщо біля хати немає дерев, то там бавляться чорти. До таких господарів ставилися, як правило, з підозрою – «бо вони знаються з чортівинням» [20]. Сад і квітник були також невичерпним джерелом рослинних атрибутів для різних обрядодій, оберегів і прикрас.

«Рідна хата», «рідна домівка», «своя хата» як штучно створений людиною культурний простір, відокремлений від простору дикої природи, забезпечував господарям сприятливі умови їхньої життєдіяльності. Власне, житло у свідомості українців втілювало ідею родини, її зв'язків із пращурами та нащадками. Як сімейно-приватний простір «моя хата, «моя домівка» усвідомлювалася «центром Всесвіту», навколо якого обертався світ» [12, с. 139]. Житло, як правило, зводили своїми руками, за допомогою родичів, сусідів, яких скликали на толоку. Як відзначають О. Косміна й Т. Косміна, «тип, стиль, характер та образ українського сільського житла ХІХ ст. – «української хати» – став матеріалізованим утіленням багатомісних безпосередніх взаємозв'язків наших пращурів з навколишньою природою та її стихіями, їхніх світоглядних уявлень, що обумовили виникнення певних конкретних форм для забезпечення вимог безпеки щоденного родинно-побутового та ритуально-обрядового життя його мешканців» [13, с. 139]. Прагнення забезпечити гармонійний зв'язок із довкіллям, який гарантував і родинну злагоду, спонукало ретельно вибирати «чисте» чи «щасливе» місце під майбутнє житло. Остерігалися ставити хати на перехрестях, там, де стояли всохлі чи побиті блискавками дерева, де були смітники, захоронення тварин. Досвід зведення житла у східнослов'янській традиції має характерні особливості: на відміну від українців і білорусів, росіяни ставили хати на підкліті. «Ця система протиставлень (наявність/відсутність вертикального розвитку житлового дому) стала своєрідним спільно етнічним символом житла українців і білорусів, на відміну від житла російського населення», – зазначають Л. Артюх і Т. Косміна у статті «Етнічне своєобрази елементів матеріальної культури українців в слов'янському контексті». Відмінність ландшафтних зон і природно-кліматичних умов зумовили відмінності типів житлових споруд у різних регіонах України – на Поліссі, у лісостеповій, степовій зонах, у Карпатському регіоні. «Розмаїття типів житлових споруд ХІХ ст. було результатом багатомісної взаємодії українців з довкіллям, – зазначають О. Косміна й Т. Косміна. – Будівля відповідала життєвим потребам господарів, своєрідності природно-кліматичних умов проживання, наявності різноманітних будівельних матеріалів, фінансово-економічним можливостям забудовників» [2, с. 228–237].

Специфіка навколишньої природи вплинула не лише на форми, стилі будівництва житла, а й на оздоблення його інтер'єру. Зональна варіативність у колористиці настінного живопису зумовлена, насамперед, естетичним осмисленням природи: «Вона варіювалася від стриманої, тонально врівноваженої гами розписів північних районів (Полісся, Галичина), графічної ажурності білого контурного живопису лемків до поліхромного

у південних районах Поділля, Полтавщини, Слобожанщини і відверто контрастного, пламеніючого кольору в контурній обвідці живопису південних районів Дніпропетровщини та Херсонщини» [13, с. 167–168]. Зональна колористика настінного живопису була притаманна українським хатам майже упродовж усього ХІХ ст., лише наприкінці століття зональні ознаки почали слабшати, оскільки все більшого поширення набували нові барвники штучного, хімічного походження, шаблони, «шпалери-мальованки», новаційні методи та прийоми оздоблення.

Символічно значущими вважалися всі елементи української хати. Найбільшу сакральність мало покуття, піч і межові елементи – поріг, який відігравав роль символічної межі між житлом і довкіллям, світом живих і світом померлих, а також отвори у зовнішній світ – вікна, двері, комин печі. Ці елементи здавна розмальовували символічними знаками – оберегами, які захищали від негативного впливу зовнішнього світу. Цей символічно-декоративний живописний прийом, набувши значного розвитку в оформленні народного житла України ХVІ–ХІХ ст., має багатовікову історію: «Він зароджувався як складне, багатозначне і поліфункціональне світоглядно-символічне явище. В його основі лежали синкретична цілісність традиційної культури, що формувалася у той час, коли всі різноманітні культурні вияви були безпосередньо вплетені в матеріальність і обрядово-ритуальне спілкування людей, у реальну життєдіяльність колективу» [13, с. 166].

Розписування українських хат відтворювали переважно рослинну символіку. Крім прадавніх народних мотивів, використовувалися барокові прийоми пишної рослинної орнаментики. Розписували хати жінки й дівчата, які прикрашали інтер'єр власноруч вишитими рушниками, килимами, свіжими й засушеними квітами, цілющим зіллям тощо, створюючи мальовничий затишок, який повинен був підтримувати життєствердний тонус родини.

Відмінності в оформленні інтер'єру українського й російського традиційного житла зумовлені, зокрема, використанням різного типу печей. Так, у російському сільському житлі ХІХ ст. активно використовували курні печі без димоходів. Унаслідок цього дерев'яні, немазані стіни вкривалися товстим шаром сажі, що позбавляло внутрішнє декорування доцільності.

Мальовничість української природи, яскравість її кольорів повною мірою вплинула на український народний одяг: «Ніби мистецький канон, вироблені єдині художньо-естетичні правила оздоблення предметів носі, в яких знайшли вияв найкращі досягнення українських майстрів візерункового ткання, вишивки, мережки, – зазначає Г. Стельмащук. – По всій Україні горять низки намиста, мерехтять квітами, стрічками, намистинами, дзеркальцями дівочі вінки, вишневі, зелені, сині, червоні, тернові хустки, променіють чорнобривцями плахти й запаски, переливаються коштовними самоцвітами уставки й манишки» [13, с. 190–191]. В естетичній довершеності українського народного одягу, насамперед, святкового й ритуального ансамблів, відобразилася краса української природи, яку споконвіку споглядав народ, формуючи свої естетичні уподобання.

Значного поширення набуло в Україні плетення вінків, перетворившись на своєрідний різновид народного мистецтва. «У плетенні вінків нашими дівчатами досягнуто не меншого мистецтва, як у вишивці та мереживі, – зазначає О. Воропай. –

Залежно від індивідуальних здібностей, дівчата так комбінують барву і форму квітів у вінку, що вінок стає мистецьким твором і підкреслює красу дівочого обличчя» [7, с. 489]. Вінки виплітали з найрізноманітніших квітів – маку, синіх волошок, білого ромену, чорнобривців, дикої рожі, лілей, барвінку, васильків та ін. Так, весільний вінок молодії на Буковині оздоблювався ковилою, що надавало йому неповторного вигляду [13, с. 191]. Особливе значення у плетенні вінків мав барвінок – його висока життєздатність і морозостійкість зумовили часте використання у багатьох обрядодіях. Так, вінком із «хрещатого барвінку», оспіваного у фольклорі, прикрашали голову нареченої, його надівали дівчата під час весняних свят і літніх купальських ігор [15, с. 181].

Різноманітні вінки використовували під час обрядодій календарного й родинного циклів (обряди «Куш», «Ляля», купальські, обжинкові та ін., а також весільні). Поряд з магічно-обрядовою, дівочі вінки виконували й важливу естетичну функцію, яка збільшувалася одночасно з нейтралізацією магічно-обрядової. Вінки з живих квітів були постійним атрибутом українського дівочого вбрання в теплу пору року, важливою прикрасою, яка символізувала дівочість і була ніби зримим виявом фольклорного паралелізму (порівняння дівчини з квіткою, дівочої краси – з красою природи), адже у традиційних народних уявленнях природа поставала як своєрідна паралель до людського світу. Як зазначає І. Іваньо, «у свідомості народу історично першим об'єктом і мірою краси виступає не людина, а природа, від якої залежало людське життя» [11, с. 25].

Звичай щоденно прикрашати розплетену дівочу голову віночком свідчить про намагання наслідувати красу природи. Плетення святкових і щоденних вінків було мистецтвом, в якому дівчата виявляли індивідуальні смаки і творчі здібності: «В залежності від індивідуальних здібностей, дівчата так комбінують барву і форму квітів у вінку, що вінок стає мистецьким твором і підкреслює красу дівочого обличчя» [7, с. 489].

Український народний одяг поділяється на робочий, святковий та обрядовий. Робочий одяг відзначався простотою і практичністю. Святковий, особливо обрядовий, – складністю і насиченістю атрибутів, які мали магічно-обрядову, оберегову та естетичну функції: вишиванки, мережива, жіночі прикраси (намиста, дукачі, згади, уплітки, вінці-діадеми, барвисті хустки обрядового призначення), чоловічі капелюхи, пояси, персні та ін. Народний одяг має регіональну специфіку, яка відображає характерні особливості природно-кліматичних зон, в яких він сформувався. Різноманітні комплекси народного одягу (наддніпрянський, поліський, карпатський, слобожанський) є не лише регіональним, а й етнічним маркером. Окремі атрибути народного одягу (сорочки-вишиванки) досі виконують роль етносимволу, закріплюються в сучасній системі духовних цінностей.

Харчові традиції народу формувалися залежно від природно-географічних умов та пов'язаних з ними напрямів господарської діяльності. Система народного харчування не зводиться до споживання певного набору продуктів та способів виготовлення харчових продуктів і приготування їжі: «Тут і... звичаї, пов'язані з приготуванням і споживанням повсякденних і обрядових страв, і режим повсякденного харчування та зміни його в залежності від сезонів року, і асортимент та символіка обрядових і ритуальних страв, і застільний етикет, і заборони та обмеження, а також уподобання та

переваги різних видів їжі» [13, с. 227]. Однак, у більшості селянських господарств харчування мало традиційний характер, визначений багатомісячною історією землеробства і тваринництва. Певні зміни у виробництві продуктів були пов'язані, передусім з поширенням нових культур (картоплі, помідорів, баклажанів та ін.) [1, с. 14–15].

Основою харчування українців як хліборобського етносу завжди був хліб, що позначилося і на святково-обрядовій сфері, пов'язаною з хлібною символікою. Порівнюючи аграрну обрядовість східнослов'янських народів, М. Сумцов у праці «Хлеб в обрядах и песнях» зазначав: «Великоросія не відзначається величезною кількістю пісень про хліб, і щодо цього росіяни поступаються білорусам й українцям. Колядок у росіян мало, і хліб у них відіграє мізерну роль» [22, с. 5].

Хліб в українців часто є узагальнюючим символом їжі взагалі, потрібної для прийняттого існування людини: «шматок хліба» як аналог харчування, життєзабезпечення, «заробити на шматок хліба», «заробити на хліб» та ін. Згідно з народним етикетом, викинути окрасць хліба чи змести крихти зі столу вважалося великим гріхом. За народними уявленнями, хліб був символом добробуту, гостинності, щедрості, він увійшов у духовний світ людини як найвища цінність: «Вірили, що хліб, а разом з тим і предмети, що безпосередньо пов'язані з ним, мають магичні властивості дарувати майбутнє, – зазначає Л. Артюх. – Хліб в українському народному побуті став не лише предметом насичення, а й, завдяки своєму особливому становищу у колі інших матеріальних об'єктів, виконував символічну функцію» [13, с. 230]. Так, хліб був першорядним атрибутом весільної обрядовості, – випікали коровай, дивень, калач, лежень, шишки, верч. Різні види випічки призначалися для різних обрядів календарного циклу. В Україні традиційно випікали кілька різновидів великодніх пасок: «... Майже кожна господиня готувала в четвер жовті паски, які призначалися сонцю чи небу, у п'ятницю пекла білі – для покійників, щоби не приносили лиха та смерті; були і, так звані, чорні, суботні – родючій землі» [21, с. 525].

Загалом же характерною особливістю української кухні є те, що в ній, як і в більшості південних народів, овочеві страви були більше поширені, ніж у білорусів та росіян [13, с. 231]. Найпопулярнішою стравою був і нині є борщ, який має безліч рецептів приготування і три основні різновиди: звичайний – із капустою, буряком, цибулею; зелений – із щавлем, зеленню молодої кропиви, лободи, кропу, петрушки, який готували навесні, і холодний – на сирівці або сироватці, який не варили, а лише додавали варену картоплю, свіжу зелень, і споживали влітку.

Значно ширшим, порівняно з іншими східнослов'янськими народами, був набір фруктів та ягід, які використовували в українській народній кухні, що пояснюється наявністю різноманітної садовини. Із фруктів та ягід готували начинки для пирогів, вареників. Їх використовували для узварів, киселів, для приготування різних наливок, настоянок. Описуючи «простонародний десерт», М. Маркевич у праці «Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян» називає, зокрема, киселі – бузиновий, грушевий, яблучний, сливовий, вишневий, суничний, калиновий та ін.; медові горіхи, різнорідні пряники, пастили – яблучну, пісну медову, цукрову, сиру сливову; медівники, повидла – яблучне, грушеве, сливове, вишневе, бузинове і взагалі з ягід; шишечки тощо [23, с. 165–167].

Серед міцних напоїв М. Маркевич називає «кусаку», «запіканку» й «варенуху», які готували з додаванням сухих і свіжих фруктів.

Отже, можна стверджувати, що одвічна праця на землі сформувала тип господарської діяльності, життєвий уклад і ментальну своєрідність українців. Незважаючи на негативний вплив культур домінуючих держав та на об'єктивні процеси капіталізації аграрного виробництва у др. пол. ХІХ – на поч. ХХ ст., українське селянство як найбільш чисельна, однорідна й консервативна суспільна верства зберігало основи своєї традиційно-побутової культури, ключовими поняттями якої були «земля» та «культура землі».

Українська хата ХІХ ст. втілила багатовікові зв'язки народу з довкіллям. Гармонійність цього зв'язку гарантувала господарям родинну злагоду. Глинобитна каркасна хата-мазанка («хата-білянка») відображала етнічну своєрідність українців такою ж мірою, як хата-зруб – етнічну своєрідність білорусів, а зрубне житло на підкліті – етнічну своєрідність росіян. Незмінним атрибутом традиційного українського дворища (обійстя) був садок, який забезпечував як матеріальні, так і духовні потреби. На відміну від українських сіл, у традиційних російських селах ХІХ ст. садків, палісадників, клумб майже не було. Це формувало відмінний від українського образ російського села (сірі хати, переважно без димарів, відсутність садів, а також дерев на вулицях – у Росії, хати білянки, які потопали в зелені садків – в Україні).

Ідею злагоди з довкіллям утілював не лише тип, стиль, характер, образ хати-білянки, яка стала етносимволом України, а й оздоблення її інтер'єру. Зональна варіативність у колористиці настінного живопису – від стриманої гами розписів у північних районах Галичини до контрастних пломениючих кольорів у південних районах Дніпропетровщини та Херсонщини – була зумовлена естетичним осмисленням навколишньої природи. Відмінності в оформленні інтер'єру українського й російського традиційного житла були зумовлені, крім інших чинників, використанням різного типу печей. Так, у російському сільському житлі др. пол. ХІХ ст. використовувалися курні печі без димоходів, унаслідок чого дерев'яні, не мазані стіни вкривав товстий шар сажі, тому внутрішнє декорування було недоцільним.

Народна кулінарія в Україні досліджуваного періоду зберігала переважно традиційний характер і відображала, як й інші елементи матеріальної культури, специфіку довкілля. Система народного харчування, крім певного набору продуктів і способів приготування їжі, включає різноманітні звичаї приготування і споживання повсякденних та обрядових страв, асортимент, символіку обрядових страв тощо. Основою харчування українців як хліборобського етносу завжди був хліб. Практично вся святково-обрядова сфера українців пов'язана із хлібною символікою. Хліб у народних уявленнях був і є символом добробуту, гостинності, щедрості тощо, він утвердився в духовному світі українців як найвища цінність. Отже, основним концептом мислення українців як осілого народу хлібороба і головним об'єктом аграрної магії була земля, а головним призначенням календарних обрядів – підтримання гармонійних відносин із навколишнім середовищем.

Література:

1. Артюр Л. Ф. Українська народна кулінарія : [історико-етнографічне дослідження] / Л. Ф. Артюр. – Київ : Наук. думка, 1977. – 449 с. 2. Артюх Л. Ф. Этническое своеобразие символики элементов материальной культуры украинцев в славянском контексте / Л. Ф. Артюх, Т. В. Космина // X Міжнародний з'їзд славістів, Софія, верес. 1988 р. : історія, культура, фольклор та етнографія слов'янських народів. – Київ : Наук. думка, 1988. – С. 228–237. 3. Білан М. Український стрій / М. Білан, Г. Стельмащук. – Львів : Фенікс, 2000. – 328 с. 4. Болтарович З. Є. Українська народна медицина / З. Є. Болтарович. – Київ : Абрис, 1994. – 319 с. 5. Борисенко В. Побут і дозвілля українки в традиційній етнокультурі / В. Борисенко // Українки в історії / Борисенко В. К., Головащенко М. І., Кривошиий О. П. та ін. ; за ред. В. Борисенко. – Київ : Либідь, 2004. – 326 с. 6. Вовк Х. К. Студії з української етнографії та антропології / Х. К. Вовк ; упор., вст. стаття Ю. Іванченка. – Київ : Мистецтво, 1995. – 336 с. 7. Воропай О. Звичаї нашого народу : етнограф. нарис / О. Воропай ; післямова С. Білокопя. – Київ : Оберіг, 1993. – 590 с. 8. Динилов А. Українська хата / А. Динилов. – Київ : Наук. думка, 1991. – 112 с. 9. Егоров Б. Очерки по истории русской культуры XIX века / Б. Егоров // Из истории русской культуры. – Т. 5 (XIX век). – Москва : Языки русской культуры, 1996. – 846 с. 10. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури : словник-довідник / В. В. Жайворонок. – Київ : Довіра, 2006. – 703 с. 11. Іванько І. Очерк развития эстетической мысли Украины / И. Иванько. – Москва : Искусство, 1981. – 423 с. – (Эстетическая мысль народов СССР). 12. Історія українського культури: у 5 т. Т. 3 / передм. В. А. Смоля. – Київ : Наук. думка, 2003. – 1243 с. 13. Історія українського селянства : нариси в 2 т. Т. 1 / передм. В. А. Смоля. – Київ : Наук. думка, 2006. – 631 с. 14. Крип'якевич І. Природа і людина / І. Крип'якевич // Історія української культури. – Київ : Либідь, 1994. – 656 с. 15. Курочкін О. В. Українці в сім'ї європейській: звичаї, обряди, свята / О. В. Курочкін. – Київ : «Бібліотека українця», 2004. – 248 с. 16. Лозко Г. Українське народознавство / Галина Лозко. – Київ : Зодіак-Еко, 1995. – 368 с. 17. Лупій Т. обрядовий рушник і міфологічна картина світу / Т. Лупій // Народна творчість та етнографія. – 2000. – № 5–6. – С. 104–109. 18. Маркевич Н. А. Обычаи, повір'я, кухня и напитки малороссиян / Н. А. Маркевич. – Київ, 1890. – 171 с. 19. Матеріальна культура // Свод етнографических понятий и терминов / отв. ред. С. А. Арутюнов. – Вып. 3 – Москва : Наук, 1989. – 224 с. 20. Скуратівський В. Святвечір: у 2-х кн. / Василь Скуратівський. – Кн. 1. – Київ : Перлина, 1994. – 288 с. 21. Словник української мови. – Т. 3 / ред. Г. М. Гнатюк, Т. К. Черторизька. – Київ : Наук. думка, 1972. – 744 с. 22. Сумцов Н. Ф. Хлеб в обрядах и песнях / Н. Ф. Сумцов. – Харьков, 1881. 23. Українці: народні вірування, повір'я, демонологія / упоряд., прим. та біогр. нариси А. П. Пономарьова, Т. В. Космічної, О. О. Боряк ; вст. стаття А. П. Пономарьова. – 2-е вид. – Київ : Либідь, 1991. – 640 с. (Пам'ятки історичної думки України).